

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA NIKSAR KAZASINDA MÂLİKÂNE-DİVÂNÎ SİSTEMİ ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER*

Abdullah BAY

Özet: Osmanlı arazi hukuku hakkındaki çalışmalara katkıda bulunmak amacıyla hazırlanan bu makalede, gelirlerin bir bölümünün mâlikâne hissesi olarak özel şahıslara veya vakıflara, diğer bölümünün ise divânî hissesi olarak devlete ait sayıldığı mâlikâne-divânî sistemi, Niksar kazası üzerinden incelenecektir. Yörede mâlikâne-divânî sisteminin timar sistemi ile iç içe geçen yapısı, konunun timar sistemi ile birlikte ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Bu sebeple askerî ve idarî düzen açısından olduğu kadar toprak idaresi bakımından da önemli görevler yüklenen timar sisteminin durumu da ele alınacaktır. İncelenen kayıtlar, XIX. yüzyılda mâlikâne-divânî sisteminin aldığı vaziyet yanında, timar sisteminin işleyişi ve durumu hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Bu amaca yönelik olarak ilgili belgeler incelenerek konu ile ilgili tespitlerde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Niksar, Canik, Mâlikâne-Divânî sistemi, timar, vakıf, arazi.

Some Evaluations about the Mâlikâne-Divânî System in the District of Niksar in the First Half of the 19th Century

Abstract: This article presents mâlikâne-divânî system in order to contribute to the studies on the Ottoman land law. Within this mâlikâne-divânî system, and some revenues of which belong to private people or vaqfs as a mâlikâne share and others to the state as a divânî share, will be analyzed with regard to the District of Niksar. The coexistence of Mâlikâne-divânî and Timar system requires these topics to be evaluated together. As a result, the condition of the timar system which has important duties in terms of not only military and administrative order but also land administration system will also be discussed. The records analyzed give important information on the operation and the status of the timar system as well as showing the status of the mâlikâne-divânî system in the 19th century. For this purpose, related documents about the topic have been analyzed and observations have been made.

Key words: Niksar, Canik, Mâlikâne-Divânî System, timar, vaqf, land.

Giriş

Osmanlı tarihinin araştırılması lazım gelen en önemli konularından birini timar sistemi ve bununla bağlantılı olarak Osmanlı arazi sistemi oluşturur. Klasik Osmanlı düzeninin temelini oluşturan timar sistemi ve sistemin alt başlığını oluşturan mâlikâne-divânî uygulaması hakkında birçok inceleme yapılmış ve yapılan bu incelemeler sonucunda önemli tespitlere ulaşılmış olmasına rağmen, özellikle XVIII. yüzyılda başlayan ıslahatlar ve Tanzimat reformlarının

---

* Bu araştırma Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje No: 2011.102.10.1.

ardından sistemde meydana gelen değişiklikler hakkında yeterli araştırmanın yapıldığını iddia etmek zordur¹.

Bu incelemede, Temettü defterlerinden hareketle XIX. yüzyılda Niksar kazasında mâlikâne-divânî sisteminin uygulanışını ele almaya çalışacağız. Araştırmamız temelde incelediğimiz konu hakkında yeterli bilgiler edinebileceğimiz birbirine yakın tarihlerde hazırlanmış iki temettü defterine dayanmaktadır. İlk kaynağımız Abdülmecid saltanatının başlangıcında temettü tahrirlerine dayalı olarak hazırlanan ML.VRD.TMT.d.14463 numaralı defterdir². Bu defterde Niksar kazasına bağlı köy ve mezralar hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Defterde, temettü defterlerinin genelinde rastlandığı gibi kazaya bağlı yerleşim yerlerinin arazi, mülk, hayvan, nüfus, yıllık gelir, iş gücü, toprak tasarruf biçimleri ve tarım ürünleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bu defterlerde genellikle arazi hukuku hakkında özel bilgilere rastlanılmamasına rağmen, ilgili defterde mâlikâne-divânî sisteminin yörede aldığı şekillere ışık tutan ayrıntılı bilgilere rastlanmaktadır (Kütükoğlu, 1995, ss. 395-412; Adıyeke, 2000, ss. 769-823; Güran, 2000, ss. 74-94; Kuzucu, 1996).

İkinci kaynağımız olan ML.VRD.TMT.d.14265 numaralı defter ilk kaynağımız ile karşılaştırıldığında ondan sonra yazılmış bir temettü defteridir. Yine Abdülmecid dönemine ait bu defterde de kazada uygulanan mâlikâne-divânî sistemi hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır³.

Araştırmaya konu yaptığımız Niksar kazası XIX. yüzyılda farklı etnik unsurların asırlardır birlikte iç içe yaşadıkları zengin tarih ve kültür dokusuna sahip bir kazadır. XIX. yüzyılda Sivas sancağına bağlı bir kaza merkezi olan Niksar “nefs-i Niksar” olarak tarif edilen bir kasaba ile bağlı köylerden oluşmaktaydı⁴. Nüfusun çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu kazada az

¹ Bazı araştırmalarda mâlikâne-divânî sisteminin XVI. yüzyılın ortalarına kadar devam ettiği ve bu dönemde mülklerin satın alınması ve diğer yollarla tasfiye edildiği belirtilmiş, diğer bazı araştırmalarda ise XIX. yüzyıla kadar sürdüğü açıklanmış, ancak bundan sonrası için herhangi bir bilgi verilmemiştir. Geniş bilgi için bk. (Genç, 2009, ss. 518-519; Acun, 2002, ss. 899-908); Timar sistemi için bk. (Barkan, 1979, ss. 237-335; İnalçık, 2012, ss. 168-173).

² Niksar kazası köylerinde yaşayan göçebelerin emlakini ve hayvanlarını beyan eden temettüat defteri. Gurre Za 1256/26 Aralık 1840 (BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 14263).

³ Niksar Kazası ve köylerinin emlakını beyan eden temettüat defteri. 15 M 1257/9 Mart 1841 (BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 14265).

⁴ “Sivas Sancağı mülhakâtından nefsi-i Niksar kazâsı...” (*ML.VRD.TMT.d.*, 14265, s. 4); “Sivas Sancağına mülhak nefsi-i medine-i Niksar...” (*ML.VRD.TMT.d.*, 14263, s. 39); 1879 yılında Tokat kazasına, Sivas vilayetine bağlı sancak statüsü verildiği sırada, Canik Sancağına bağlı Niksar kazası da yakınlığı sebebiyle buraya bağlanmıştır (Açıkel, Mercan, 2002, ss. 235-257); Niksar kazasının erken tarihleri için bk. (Bostan,

sayıda gayrimüslim nüfus da bulunuyordu. Niksar nüfus yoğunluğu ve ekonomik açıdan XIX. yüzyıl başında ve ortalarında Anadolu'daki şehirler içerisinde orta seviyedeki bir yerleşme görünümü vermektedir (Darkot, 1962, ss. 273-275; Bostan, 2007, ss. 119-122; Şemseddin Sami, 1316/1898, ss. 4638-4639)⁵. Hayvancılık ve tarımla uğraşan halk yerleşik-yarı göçebe bir hayat sürdürüyordu. Kazada erken Türkmen yerleşmelerine işaret eden Melik Danişmend Gazi, Ahi Hacı Şahin, Pir Hoca Çelebi ve Sunguriye zaviyeleri ile Hacı Pir Ahmed Bey ve Ahi Nehcevan gibi önemli bazı vakıflar bulunmaktaydı⁶.

Niksar'da Mâlikâne-Divânî Sistemi

Osmanlı Devleti genellikle ilk ele geçirdiği yerlerde timar sistemini uygulamış, Türk-İslam devletlerinden devraldığı yerlerde ise önceden elde edilmiş haklara riayet ederek yerel yönetici elitler ile tesis etmeye çalıştığı uzlaşma çabasının bir sonucu olarak mâlikâne-divânî sistemini tatbik etmiştir⁷. Yaygın olarak Karaman, Çorum, Amasya, Konya, Sivas, Kayseri, Diyarbakır, Halep, Malatya, Suriye ve Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerinde uygulanan sistem, erken

---

2002, ss. 1-26); XIX. yüzyılın sonunda Niksar Kazası 9 nahiye ve 80 köyden oluşuyordu (Şemseddin Sami, 1316/1898, ss. 4638-4639).

⁵ Niksar'da yıkıcı etkiler bırakan deprem ve salgın hastalıklar uzun süreli gelir kayıplarına da yol açıyordu. "Karye-i Boğama. Karye-i mezbûr yirmibeş sene mukaddem kırk beş elli hane iken akdemce vukû' bulan hastalıktan perişan olarak şimdi yirmi beş haneden ibaret olduğu". Diğer bir örnek de Meğdün köyünden verilebilir. "Karye-i mezbûre otuz seneden akdem yüz yirmi ve yüz yirmi beş hane olub kırk ve kırk dokuz ve elli bir tarihlerinde vuku' bulan hareket-i arziye ve hastalıktan karye-i mezbûre yetmiş iki haneye düşmüştür" (BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 14265, s. 117).

⁶ "Niksar kazasında Hacı Pir Ahmed evkâfının evlâdiyet ve meşrûtiyet üzere olan Süleyman bin Şaban bilâ veled fevt-i mahlûlünden ve evlâd-ı vakıfdan Mustafa Hasekiye tevliyet-i mezkûre tevcih..." (VGMA (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), *HD (Hurufat Defterleri)*, 560, s. 65); Geniş bilgi için bk. (Öztürk, 1991, ss. 45-68; Kucur, 1993, ss. 15-16, 54-55; VGMA, *HD.*, 1150, s. 44).

⁷ Vilâyet-i Rum tahrirlerini yapan Trabzon Sancakbeyi Ömer Bey, Niksar yöresindeki toprakların halk arasında serbestçe alınıp satıldığını, mirasta pay edildiğini ve vakfedildiğini belirtmektedir. "Ol diyarın hîn-i fetihde ehli yerinde mukarrer kılınub sâir memâlik-i mahmiyye ehli gibi re'slerine cizye darbolunub arzlarına haraç-ı muvazzaf ve haraç-ı mukaseme vaz' olunub kendülere temlik olunmayub beytü'l-mâl-ı müslimîne ihraz olunduktan sonra rakabât-ı arazi nahiye nahiye ba'z-ı â'yana temlik olunub...". Sivas Mufassal Tahrir Defteri'nin mukaddemesinde yer alan bilgiler makale ekinde verilmiştir (Sahillioğlu, 1973, ss. 136-161); (Barkan, 1939, ss. 162-163, 119-184; Venzke, 1986, ss. 451-468).

tarihlerden itibaren Türkmen yerleşmelerine sahne olan Niksar kazasında da uygulanmıştır⁸.

Osmanlı'da mevcut toprak tasarruf biçimlerinden ayrı esaslar üzerine kurulduğundan dolayı özel şekilde mâlikâne-divânî olarak tanımladığımız bu sistemde, belli bir yerin geliri divânî hisse sahibi ile mâlikâne hisse sahibi arasında belirli esaslar çerçevesinde bölüşülüyordu. Köylü elde ettiği üründen bazı farklı uygulamalara rastlanmasına rağmen beşte bir oranında mâlikâne sahibine verdiği gibi, bir o kadar da divânî hisse sahibi sipahi veya emine vermektedir. Divânî hisse sahibi bunlara ek olarak çift, bennak ve caba vergileri, dönüm, bâd-ı hevâ, deşt-i bâni, kovan, koyun resimlerini ve değirmen resminin yarısını alıyordu⁹.

Mâlikâne hissesi sahipleri toprağın sahibi sayılmadıklarından elde edilen gelirin belli bir miktarını tasarruf etmek, hibe etmek, varisler arasında taksim etmek, satmak veya vakfa dönüştürmek hakkı gibi şer'î miras hukukunun gerektirdiği haklara sahiplerdi. Ancak, mâlikâne-divânî sistemine dayalı mülk ve vakıflar, temlik edilen mülk sahiplerinin mülkleri ve böyle mülklerden yapılan vakıflardan farklılıklar gösterir. En önemli farklılık, tamamen mülk ve vakıf olan yerlerde raiyyet rüsumu da mülk veya vakfa aitken, mâlikâne-divânî sisteminin uygulandığı yerlerde bu vergiler sadece divânîye aittir (Barkan, 1939, ss. 167-172; Venzke, 1986, ss. 452-455; Öz, 1999, s. 123; Genç, 2003, ss. 518-519). Sistem devletin diğer bölgelerinde rastlanan serbest mülklerden de farklıdır. Mâlikâne-divânî sisteminde sınırlı haklara sahip olan mâlikâne sahipleri, bir gelir ünitesinin tamamına sahip değillerdi. Gelirin belirli bir kısmına tasarruf edebiliyor, ancak gelir ünitesinin tamamı üzerinde satış gerçekleştiremiyorlardı. Mülkün yönetimi ile ilgili idarî yetkiler daima divânî hisseyi kontrol eden sipahi veya emine verilirdi. Yani, mâlikâne sahipleri divânî hisseye karışmadıkları gibi, bu toprakları köylüye istedikleri şartlarla kiralama hususunda da serbest değillerdi. Mülk sahipleri ile köylü arasındaki ilişkiler

⁸ Ancak, devlet bu hakları tanımakla birlikte, zaman içinde mâlikâne sahiplerinin etkisini kırarak sıradan tımarlılar hâline getirmeğe yönelik politikalar uygulamıştır. II. Mehmed devrinde mâlikânelerin tımara dönüştürülmesi bu politikanın tezahürüdür. (Tursun Beğ, 1977, s. 198; Barkan, 1939, ss. 119-184).

⁹ “İki öşür alınur birine öşr-i divânî dirler sipah tâifesi alur birine öşr-i mâlikâne dirler ashâb-ı emlak ve evkâf alurlar...” (Sahillioğlu, 1973, s. 160); Geniş bilgi için bk. (Öz, 1997, ss. 65-73; Öz, 1994, ss. 229-241; Barkan, 1979, ss. 286-333; Açıknel, 2004, ss. 181-220; Barkan, 1939, s. 154); Arapça “mâlik” Farsça “mâlik gibi” anlamında “mâlikâne” ile yine Arapça “hükümet dairesine ait” anlamına gelen divânî kelimesinden oluşan mâlikâne-divânî iki ayrı unsuru ifade etmek için kullanılmıştır. Geniş bilgi için bk. (Genç, 2003, ss. 518-519).

mirî topraklar üzerindeki benzer biçimde yani daimî ve irsî kiracılık şeklinde cereyan ediyordu (Barkan, 1939, ss. 156-159)¹⁰.

Konuyu değerlendirmeden önce XIX. yüzyılda Niksar kazasında mâlikâne-divânî sisteminin durumuna değinmekte de fayda vardır. Bu bilgiler bize XIX. yüzyıl verileriyle karşılaştırma imkânı sunacaktır. Barkan, bölgede sistemin durumunu tahrir defterlerine dayalı olarak ayrıntılı şekilde incelemiş ve Niksar kazasının da içinde bulunduğu Karahisar-ı Şarkî, Koyluhisar, Ünye, Samsun ve Bafra taraflarında sistemin çözülmekte olduğu sonucuna ulaşmıştır. Mâlikâne-divânî sisteminden tamamen farklı olarak bölgede hissesiz ve iştiraksiz müstakil vakıflar ve timarlar oluşmuş ve bu şekilde sistem yavaş yavaş ortadan kalkma sürecine girmiştir. Yine, yörede gelir ünitelerini oluşturan köy ve mezralar ayrı veya bütün olarak vakıf hâline gelmiş, mâlikâne hisseli vakıf ve mülklerin bir kısmı ise, çoğunlukla sipahi timarlarının divânî hisselerine eklenerek ancak sınırlı birkaç köyde tam olarak varlığını sürdürebilmiştir (Barkan, 1939, s. 167; Taş, 1998, ss. 64-69; Muhasebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530), 1997, ss. 552-561).

XIX. yüzyıla gelindiğinde bu tespitler temelde doğru olmakla birlikte, bazı tespitlerin aksine uzun yıllar geçmesine rağmen sistemin tamamen ortadan kalkmadığını, başka bir şekle bürünerek hâlâ daha önemli derecede iki ayrı hisse olarak varlığını devam ettirdiğini söylemek mümkündür. XVI. yüzyılda hazırlanan Vilayet-i Rum tahrir defteri de göz önünde bulundurularak yapılan ayrıntılı inceleme, bizleri oldukça anlamlı sonuçlara götürmektedir. Kazaya bağlı Harkünbedi, Bideze, Ladicak, Yağan, Eskidir, Şahinli, İrayis, Huri, Kuzluse, Şidibe, Kurt, Çay, İbiski, Fatlı, Ahıncı, Taş, Kıvani, Erikbeleni, Başçiftlik ve Kuyucak gibi köylerde ve mezralarda iki ayrı hisseli sistem olarak açıkladığımız mâlikâne-divânî sistemi önceden olduğu gibi varlığını sürdürmektedir¹¹. Sistemin yaygınlığının önemli bir göstergesi mâlikâne-divânî hissesinin 106 köy ve mezradan 70'inde devam etmesidir. 75 köyün mâlikânese

¹⁰ Mâlikânede mülkiyet hakkının muhtevası hususunda farklı görüşler vardır. Geniş bilgi için bk. (Genç, 2003, ss. 518-519); Mâlikâne sahiplerinin gedik haklarından dolayı köylülerin ev yapmak gibi bazı hususlarda izin almaları gerekiyordu (BOA, HSDSABZ (Satın Alınan Evrak Sivashlı Ali Baba Zaviyesi Evrakı), 5/81. 5 Ra 1334/11 Ocak 1916).

¹¹ Tahrir defterlerinde "Fazlı" olarak verilen yer ya değişmiştir ya da yanlış okunmuştur. Doğrusu "Fatlı" olmalıdır. "Buzluse" ise "Kuzluse" olarak geçmektedir. Belgelerde "Basrafıl nâm-ı diğer Çalca elsine-i nâsda Çalca" ve "Karye-i Ayva nâm-ı diğer Ayvacık" gibi daha birçok köyün isimlerine ulaşılabilir (BOA, ML, VRD.TMT.d., 14265, ss. 8, 4, 18, 14, 38, 22, 44, 53, 48, 60, 57, 69, 66, 73, 71, 80, 93, 97, 185, 167, 134, 190, 205, 198, 211, 209, 216, 213, 242, 236, 253, 267, 264, 280, 296, 321, 357, 360, 361, 358, 359, 139, 249, 271, 309, 152, 153, 333, 329, 219, 221, 232, 237, 236; BOA, ML, VRD.TMT.d., 14263, ss. 24, 25, 27, 38, 2, 8, 3).

tamamen ya da kısmen çeşitli vakıflara tahsis edilirken, 15 köy ise çok parçalara bölünmüş hisseler şeklinde evlatlık vakıf olarak tasarruf edilmekteydi. XIX. yüzyılın ortalarında Niksar kazasındaki kayıtlara yansıyan 106 yerleşim yerinden sadece 25'i iki baştan timar, mukataa veya vakıf olarak tahsis edilmiştir. Köy ve mezraların divânî hisselerinin 74'ü timara, 14'ü mukataaya, 2'si hass-ı hümâyûn ve 10'u küçük parçalara bölünmüş hisseler şeklinde zeamete tahsis edilmişti. Gelir üniteleri arasında yalnızca Karye-i Taş'a ait ünite 39000 akçe gibi çok yüksek değer ifade eder. Diğerleri genellikle 10000 civarı veya düşük değerlerdedir (BOA, *ML*, *VRD.TMT.d.*, 14265, s. 93). Bu durum bu yerlerde hâlâ ayrı ayrı hisselerle sahip mâlikâne-divânî uygulamasının önemli ölçüde varlığını devam ettirdiğini göstermektedir.

Sistem varlığını devam ettirmekle birlikte önemli bazı değişiklikler de göstermiştir. XIX. yüzyıla kadar gerçekleşen dönüşüm süreci sonunda hissesiz ve iştiraksiz müstakil vakıflar ve timarların sayısında az da olsa artış olmuştur. Ancak, hâlâ önemli oranda mâlikâne hissesi evlatlık vakıf olarak tasarruf edilmeye devam ediliyordu. Mesela, Erikbalağı köyünün divânî hissesi timara tahsis edilmiş iken, mâlikâne hissesinin 3/4 hissesi Hacı Hamza vakfına, kalan bir hisse ise Niksarlı Şerife Hatun'un "ber vech-i evlâdiyet uhdesinde" bulunuyordu (BOA, *ML*, *VRD.TMT.d.*, 14265, s.185). Frenkkışlağı, Avaze, Çoc, Özviran ve Özmüş köyleri de benzer durumdaydı. Frenkkışlağı köyünün divânî hissesi timar ve zeamete tahsis edilmiş, XVI. yüzyılda mâlikâne mülk olan mâlikâne hissesi ise "ber vech-i evlâdiyet" İskefserli Yusuf ile 1/4 hisse Niksarlı Şerife Hatun'un tasarrufunda bulunuyordu (BOA, *ML*, *VRD.TMT.d.*, 14265, s. 152). Avaze, Özviran ve Özmüş köylerinin mâlikâne hisseleri de "ber vech-i evlâdiyet" evlatlık vakıf olarak tasarruf ediliyordu (BOA, *ML*, *VRD.TMT.d.*, 14265, ss. 361, 280, 253, 267, 167). Zereke köyünün mâlikâne hissesinin yarısı vakıf iken diğer yarısı "evlâd-ı vakıfdan Pazarbaşı Emin"ın tasarrufunda bulunuyordu (BOA, *ML*, *VRD.TMT.d.*, 14265, s. 271)¹². Benzer bir duruma Basrafil köyünde de rastlanıyor. XVI. yüzyılda "mâlikâne mülk evlâd-ı Hasan Bey" olarak görülen köyün mâlikâne hissesi "ber vech-i evlâdiyet Çavuş oğlu Kadir Ağa ve biraderzâdesinin tevliyeti uhdelinde" bulunuyordu (BOA, *ML*, *VRD.TMT.d.*, 14265, s. 271; *Muhasebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530)*, 1979, s. 555). Mâlikâne hisseleri evlatlık vakıflara dönüşse de onların da büyük bir kısmı hisselerle bölünerek müstakil vakıflara tahsis edilmiş, mülk sahiplerinin soyundan gelen kişilere çok küçük parçalara bölünmüş hisseler kalabilmiştir. Mâlikâne-divânî sisteminin bu dönüşüm sürecinde mâlikâne hisselerinin mülk cihetleri büyük oranda ortadan kalksa da bir çeşit

¹² "Niksarda Zereke nâm karyenin nisf mâlikânesei Keşfi Efendi Vakfı olub ve nisf-ı âheri dahi evlâd ve evlâda mülk olub mütevellisi olan Seyyid İbrahim fevt-i mahlûlünden eslâh evlâddan Şerife Fatıma oğlu Seyyid Mehmede verilmesi..." (VGMA, *HD.*, 1146, s. 49).

müstakil vakıflardan farklı özellikler gösteren çift başlı vakıf-divânî sistemine dönüşmüştür.

“İki baştan” dönüşüm oranı da zannedildiğinin aksine çok düşük gözükmektedir. XVI. yüzyılda başlayan ancak daha sonra da devam eden bu süreç sonunda az sayıdaki mâlikâne hissesi “iki baştan timar” ya da “iki baştan vakıf”a dönüşmüştür. XVI. yüzyıl kayıtlarında “iki baştan” kaydının bulunduğu Kabaklı, Meğdün, Sazak, Alçakbel, Boğçaarmud, Çakmak, İlmidi, Halıdalanı, Kodoc, Hosaf, Kerit ve Ayazma köylerindeki iki ayrı hisseler “iki baştan timar”, “iki baştan mukâta‘a” veya belgelerdeki ifade şekliyle “iki baştan divânî” şeklinde varlığını devam ettirmektedir (BOA, *ML*, *VRD.TMT.d.*, 14265, ss. 88, 87, 117, 109, 148, 277, 316, 236, 264, 287, 291, 307, 301, 226, 224, 356, 357, 361, 358, 359). Arada yeni dönüşüme uğramış yerler de vardır. XVI. yüzyılda mâlikâne mülk olarak tasarruf edilirken, XIX. yüzyılda “divânî ve mâlikâne cânibi Pirnaz karyesi aklâmına” dönüşen Mezra‘a-i Ayazma, yine XVI. yüzyıl kayıtlarında mâlikâne-divânî sistemine dâhil olduklarını öğrendiğimiz, ancak yeni kayıtlarda “iki baştan timar” olarak tasarruf edilen Sileve, Nalya, Evyaba, Gelyeme ve Karakaş köyleri yörede divânî hisseler lehine gerçekleşen dönüşüme örnek teşkil ederler (BOA, *ML*, *VRD.TMT.d.*, 14265, ss. 358, 559, 291; *Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri*, 1979, s. 560). Yine, Çalkara köyünün XVI. yüzyılda mâlikâne hissesi Pir Ahmed Bey mülkü iken XIX. yüzyılda iki baştan timar ve zeamete dönüşmüştür. Bunun tersine “iki baştan vakıf”a dönüşen Soğukpınar köyü “iki baştan Şeyh Yakub zâviyesi vakfı”na tahsis edilmişti (BOA, *ML*, *VRD.TMT.d.*, 14265, s. 88)¹³.

Niksar kazasına ait belgelerde belki de en dikkat çekici kayıtlardan birisi ayan sülalesine mensup Hazinedarzâde İbrahim Bey’in *Sulualan nâm-ı diğher Sulugöl*’de sahip olduğu çiftliğidir. Bu çiftliğin mülkiyet hakkının mâlikâne-divânî sistemi ile birlikte nasıl yorumlanması gerektiğine yardımcı olabilecek herhangi bir kayıt yoktur. Yalnızca “mezra‘a-i mezbûr Canikli Hazinedarzâde İbrahim Beyin çiftliği olub ahalisi perişan ve yine ne mahalde mutavattın oldukları gayr-i malûm olduğundan derun kasabada bazı ortakçı tedarikiyle zirâ‘at etmekte” oldukları bilgisini öğrenebiliyoruz. Yine, İbrahim Bey’in çiftliği nasıl elde ettiği ile ilgili de herhangi bir bilgi yoktur. Ancak, mâlikâne sahiplerinin toprakları üzerinde tasarruf yetkisine müsaade edilmediği bilgisinden hareketle, beyin çiftliğini tam bir mülk gibi tasarruf ettiğini gösteren ortakçılar tutarak doğrudan tasarrufta bulunması, bizi mâlikâne dışında

¹³ Köy hakkındaki farklı isimlendirmelere de ulaşabiliyoruz. “Çiftlik-i Bektaşoğlu der karye-i Komar nâm-ı diğher Çalkara elsine-i nâsda Şeytanlı...” (BOA, *ML*, *VRD.TMT.d.*, 14263, s. 17; *Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri*, 1979, s. 555); Vakıfların durumu hakkında bk. (Öztürk, 1991, ss. 45-59; Kucur, 1993, s. 86).

değerlendirmede bulunmaya sevk etmektedir (BOA, *ML, VRD.TMT.d.*, 14265, s. 361).

Timarlar

Osmanlı klasik idare sisteminin önemli bir parçasını oluşturan timar sistemi yalnızca askerî-idari sistemi düzenlememiş, aynı zamanda arazi, vergi ve köylü emeği konularında getirdiği kurullarla mirî arazi sisteminin özünü oluşturarak âdeta onunla özdeşleşmiştir (İnalçık, 1999, s. 502; Akdağ, 1945, ss. 419-431; Beldiceanu, 1985, ss. 25-34; Sertoğlu, 1967, ss. 281-291; Şahin, 1979, ss. 905-935). Devlet, timar sistemi ile hazineden harcama yapmadan güçlü bir orduya sahip olmuş, bu yolla da siyasi ve askerî gücünü gittikçe artırmıştır. Ancak, sistem XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren savaş teknolojilerinin değişmesi, aşırı nüfus artışı ve fiyat devrimi gibi çeşitli sebeplerin etkisiyle hızlı bir çözülme sürecine girmiştir (Pamuk, 1988, s. 44; Akdağ, 1945, ss. 419-431; Üçok, 1944, ss. 525-551). Uzun süre değişime direnen devletin, yeni şartlara adapte olabilmek amacıyla iltizam ve avarız gibi yeni uygulamaları devreye sokması, taşrada sipahilerin öneminin azalmasına ve timarların gittikçe iltizam ve mâlikâne suretiyle tasarruf edilmesine yol açmıştır (Cezar, 1965, s. 152; Cin, 1986, s. 63).

Meydana gelen bu gelişmeler sonucunda timar sistemi artık devleti ayakta tutan temel kurumlardan biri olma işlevini kaybetmiştir. Uzun süre ıslah edilmesi için çaba gösterilen kurumun ortadan kaldırılması için II.Mahmud saltanatının sonlarına doğru önemli adımlar atılmıştır. İlk adım olarak 1831 yılından itibaren bazı eyaletlerdeki mahlûl timarlar ya tevcih edilmeyerek iltizamla idare edilmeye başlanmış ya da yeni kurulan Asakir-i Mansure ordusunun süvari, humbaracı ve lağımçı birliklerine tahsis edilmiş; en son olarak da Redif askerî birliklerinde süvari olarak veya iç güvenlik kurumu görevini üstlenen Zaptiye teşkilatında istihdamları sağlanarak kesin tasfiye yoluna gidilmiştir (Aydın, 2001, ss. 65-104)¹⁴.

Bu bilgilerden hareketle, XIX. yüzyıldan itibaren uygulanan reformların Niksar kazası örneğinde timar sistemi üzerindeki etkisini ve sistemin kaldırılma sürecinde geçirdiği değişiklikleri mâlikâne-divânî sistemi ile bağlantılı şekilde inceleyeceğiz. İlgili kayıtlar değerlendirildiğinde, XIX. yüzyılın ortalarında hizmetleri karşılığı askerlere tahsis edilen timarların genelinin çok düşük değerlere sahip hisseler oldukları görülmektedir. Bunun yanında, büyük oranda iki veya daha fazla kişi tarafından müsterek tasarruf edilen timarların

¹⁴ Timar sisteminin dönüşümü ve yeniden düzenlenmesi çalışmaları için bk. (Üçok, 1944, ss. 73-92; *Takvim-i Vekâyi*, defa 10/1247; *Takvim-i Vekâyi*, defa 13/1247; *Takvim-i Vekâyi*, defa 15/1247; Metrûk Timarluların Tesviye-i Bedelâtı Hakkında Kaleme Alınan Talimnâmedir. *Mecmua*, Y/48, TTK Kütüphanesi El Yazmaları Koleksiyonu; Çadırcı, 1991, s. 65; Özkaya, 1979, ss. 219-254; Karal, 1988, s. 45).

çoğunluğunu değişik köylerde bulunan hisseler oluşturuyordu. XIX. yüzyılda çok az sayıda köy iki ve daha az hisse olarak bir timarlaştırılmıştır. Örneğin, 10000 hasıllı bulunan Karye-i Eskidir 19 küçük hisseye ayrılmıştı. Büyük gelir ünitelerinden oluşan zeamet hisseleri bile küçük hisseler hâlinde verilmişti. Örneğin, Niksar Dizdarı Ali ve Kuruoğlu Hüseyin'e Mezraâ-i Kuzalan ve Karye-i İbiski'den iki ayrı hisse ayrılmıştı. Aynı gelir ünitesindeki timar hisseleri en ince ayrıntısına kadar belirlenmişse de geliri ikiden çok hisseye dağıtılmış köylerde gelir sahipleri arasında anlaşmazlıkların çıkması herhâlde karşılaşılan bir durumdu (BOA, *ML*, *VRD.TMT.d.*, 14265; BOA, *ML*, *VRD.TMT.d.*, 14263; Öz, 1994, ss. 136-137). Ancak, buna işaret eden bir belgeye rastlanmamıştır. Mâlikâne ve divânî hisse sahipleri arasında hisselerin paylaşılması sırasında ise sık sık anlaşmazlıkların çıktığı tespit edilmektedir. Genellikle divânî hisse sahipleri, vakıflara tahsis edilen mâlikâne gelirlerine müdahale ederek almaya çalışmaktaydılar. Örneğin, Ali Baba Vakfı'nın Niksar kazası Alakzinya köyünde bulunan mâlikânesi vakıf, divânîsi timar olan gelir ünitesine kaza sakinleri tarafından yapılan müdahalenin engellenmesi ve gelirlerin önceden olduğu gibi vakıf tarafına toplanması istenmiştir (BOA, *HSDSABZ.*, 1/44. 24 N 1178/17 Mart 1765)¹⁵.

XIX. yüzyıl Temettü defterlerinde doğrudan hazineye aktarılan gelirler mukataa olarak karşımıza çıkmaktadır. Divânî hisselerin çoğunluğunun timar olarak tahsis edilmesine karşılık, iltizam sistemine geçilmesiyle birlikte iltizam ve mâlikâne usulüyle tasarruf edilen gelir ünitelerinin sayısı gittikçe artmıştır. Örneğin, Kirtanos köyünün iltizama verilen gelir ünitesini Tokadî Bekir Efendi ile Başçukadaroğlu Hacı Mehmed tasarruf ediyordu (BOA, *ML*, *VRD.TMT.d.*, 14263, ss. 24, 27). Yine Boğoma, Harkünbedi ve Bideze gibi köyler de iltizama verilmişlerdir. Boğoma gelir ünitesini Niksarlı Sayıcızâde Hafız Ahmed Ağa ve kardeşi Mehmed Ağa ile Sivaslı Hacı Ahmed Efendi ortaklaşa tasarruf ediyorlardı (BOA, *ML*, *VRD.TMT.d.*, 14265, s. 8). Harkünbedi gelir ünitesini ise Niksarî Tıraşlızâde Mustafa Ağa ve kardeşi İbrahim Ağa, Sivaslı Hacı Ahmed Efendi, İbliseli Ömer Ağa ve Osman Yüzbaşızâde Salih Ağa ortaklaşa tasarruf etmekteydiler (BOA, *ML*, *VRD.TMT.d.*, 14263, s. 4). İltizamların tasarrufunda aynı kişiler faal rol oynuyordu. Yine Sayıcızâde Hafız Ahmed Ağa, Bideze gelir ünitesini başka bir ortaklıkla üzerine almıştır (BOA, *ML*, *VRD.TMT.d.*, 14265, s. 18). Efkirit köyü gelirini ise Yozgat ayanı Cebbarzâde Ahmed Bey "ber vech-i mukâta'a" uhdesine almıştı (BOA, *ML*, *VRD.TMT.d.*, 14265, s. 236). Mukataaların merkez hazineye tahsis edildiğini tahmin edebiliriz. XVI. yüzyılda daha görünür olan hass-ı hümâyûnlara gelince, sadece izine rastlamak mümkün

¹⁵ Hamdi Bey Vakfı'na tahsis edilen Çorum'a bağlı Terhan köyü mâlikânesine divânîsi tarafından yapılan müdahalenin engellenmesi istenmiştir (BOA, *C.EV.*, 407/20624. 29 Z 1235/17 Mart 1765).

hâle gelmiştir. Yalnızca iki yer hass-ı hümâyûn ile tasarruf ediliyordu. Karye-i Kiracı gelir ünitesinin 4000 akçelik divânî hissesi timar tahsisli iken, “zıkr olunan akçenin nısfı hass-ı hümâyûn aklâmından” sayılmıştı (BOA, *ML, VRD.TMT.d.*, 14265, s. 247). Yine Kıran ve Buzköy köylerinin divânî hisseleri de hass-ı hümâyûna tahsis edilmişti (BOA, *ML, VRD.TMT.d.*, 14265, ss. 198, 242).

Eski sistemin bir kalıntısı olarak karşımıza çıkan az sayıda “cebelü”lere rastlamak da dikkat çekicidir. Erikbeleni köyünün 8000 akçe değerindeki 9 hisseye bölünmüş divânî hissesinin 2000 akçelik bir hissesi Yusuf veled-i Mustafa’ya “cebelü” karşılığı tahsis edilmişti (BOA, *ML, VRD.TMT.d.*, 14263, ss. 38, 185, 209). Cebelü sağlamakla yükümlü tutulmasına rağmen tahsis edilen gelir oranı yeterli değildir. Bilindiği üzere 3000 akçenin üzerinde gelire sahip sipahiler sonraki her 3000 akçe için bir cebelü beslemek zorundaydılar (Öz, 1994, s. 136). Ancak eksik kalan kısım başka yerlerdeki hisselerle tamamlanmış olmalıdır. Yine, Yağan köyü “mahlûlünden Sabioğlu İbrahim ber vech-i cebelü tevcih” edilmişti (BOA, *ML, VRD.TMT.d.*, 14265, s. 38). Normalde daha büyük gelir üniteleri olmaları lazım gelen zeametler de büyük zeamet ünitelerinin küçük parçaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Şahinli köyünün 1/5 hissesi “mezrâ’a-i Büyük zeâmeti”ne dâhildi (BOA, *ML, VRD.TMT.d.*, 14265, s. 44). Karye-i Nalya “iki başdan timar ve ze’âmet olub süvariden Sivasî Süleymanzâde Hasan Bey ber vech-i timar ve gedüklüyan Mehmed Bey ber vech-i ze’âmet mutasarıf” ve “hisse-i malûmeleri Halidoğlu ze’âmetleri aklâmından olarak defter-i iltizamâta dâhil”di (BOA, *ML, VRD.TMT.d.*, 14265, s. 360). Karye-i Özmüş ve burada zikretmediğimiz birçok köy de benzer şekilde timar ve zeamet hisseleri şeklinde tasarruf ediliyordu (BOA, *ML, VRD.TMT.d.*, 14265, s. 361).

Timar gelirlerinin dağıtımında yapılan reformların yansımalarını görmek şaşırtıcı bir durum değildi. Gelir hisselerinin 126’sı süvari, 51’i Humbaracı ve 13’ü cebelülere tahsis edilmiştir. Emekli askerlere ve başkentte görevli bazı devlet adamlarına tahsis edilen önemli sayıda timar gelirine de rastlamaktayız. Hademe-i Mabeyn-i Hümâyûn Mehmed, Hafız Ali ve Mustafa’ya Eskidir köyünden, Gedüklüyan-ı Dergâh-ı Ali Seyyid Ahmed’e Çalkara köyünden gelir hisseleri tahsis edilmişti (BOA, *ML, VRD.TMT.d.*, 14265, ss. 22, 53, 93, 185). İbiski köyü geliri Niksar kalesi Dizdarı Hüseyin ve kale merdanları Seyyid Hüseyin ve Seyyid Salih’e tahsis edilmişti (BOA, *ML, VRD.TMT.d.*, 14265, s. 73). Bölgede görevli süvariler genellikle Niksar kazası ve köylerinde oturuyorlardı. Ancak, Amasya ve Sivas gibi uzak şehirlerde oturanlara da rastlanmaktadır. Askerî görevlilerin oturdukları yerler sırasıyla 18 kişi ile Niksar, 12 kişi ile Sivas, birer kişi ile Erbaa, Zile ve Tozanlı kazalarıydı. İstanbul’da oturanlar ise hademe-i mabeyn-i hümâyûn, Musika-i hümâyûn ve

hademe-i Enderun-ı hümayûn gibi merkez görevlerde bulunan kişilerdi (BOA, *ML, VRD.TMT.d.*, 14265; BOA, *ML, VRD.TMT.d.*, 14263).

Mülkler ve Vakıflar

XVI. yüzyılda Niksar kazasında kayda değer sayıda rastladığımız mâlikâne mülk sahiplerine, XIX. yüzyılda yalnızca bir kayıta rastlıyoruz. Karye-i Ahıncı'nın divânî hissesi timar, mâlikâne hissesi ise "Niksar sâkinlerinden Ali Alemdar oğlu demekle ma'rûf Mustafa nam kimesnenin ber vech-i mâlikâne" tasarrufunda bulunuyordu (BOA, *ML, VRD.TMT.d.*, 14265, s. 80). Bu veriler anlamlı bazı sonuçlara ulaşmamızı mümkün kılmaktadır. Elde ettiğimiz bu verilere göre mâlikâne mülk hisseleri sanılanın aksine, devletin bu hisseler müdahale etmesi ve iki baştan hisseler hâline getirmesi ile değil, mâlikâne hisselerinin vakıflara tahsis edilmesiyle ortadan kalkmış, yalnızca geriye izlerini takip edebileceğimiz evlatlık vakıf hisseleri kalmıştır. Osmanlı idaresinin mâlikâne-divânî sistemiyle ilgili genel politikası, uzun vadede giderek daraltılması temeli üzerine kurulduğundan mâlikâne sahipleri hisselerinin küçük paylara bölünme riski karşısında, mülk hisselerini vakıflara dönüştürmek zorunda kalmışlardır (Genç, 2003, ss. 518-519; Çiftçi, 2004, ss. 20-45). Bu tür vakıflarda genellikle gelirler önce vakıfların bakım ve onarım masraflarına, kalanının belli bir miktarı müteveliye ayrılmakta, geriye kalanı ise vakfın maaş ve giderlerine veya hayır sahibinin evladına tahsis edilmektedir (Barkan, 1942, ss. 906-942).

Vakıflarla ilgili en dikkat çekici hususlardan biri Niksar kazasının mâlikâne gelirlerinin neredeyse tamamına yakınının evlatlık vakıflara dönüşmesidir¹⁶. Mesela, Çiftlik-i Gümüşlük gelir ünitesinin mâlikâne hissesine "beş sehim itibarıyla dört hissesi Niksar'da medfûn Melik Gazi evlâdlarına meşrûta olub Gazi Bey oğulları Şeyh Osman ve Salih ve Mehmed mutasarrıf oldukları ve bir hissesi dahi Sinan Bey vakfından olub Başçiftlik karyesinde sâkin Zaptiye bölükbaşısı vesâire ber vech-i evlâdiyet mutasarrıf oldukları" görülmektedir. Belgede isimleri geçen kişiler Melik Gazi soyundandı (BOA, *ML, VRD.TMT.d.*, 14263, s. 3)¹⁷. Benzer daha birçok örnek vardır. Mesela, XVI. yüzyıl kayıtlarında Kirtanos köyü mâlikâne hisselerinin yarısını tasarruf eden Fağfur Paşa evlatları, XIX. yüzyılda da evlatlık vakıf olarak tasarrufa devam etmekteydiler (Sahillioğlu, 1973, ss. 136-161). Temettuat kaydında "nısfı

¹⁶ Mâlikâne hisselerin vakıf hâline getirilişinin hukukî durumu hakkında bk. (Sahillioğlu, 1973, ss. 136-161).

¹⁷ "Niksar'da medfûn merhûm ve mağfûrun leh Melik Mansur Gâzi nâm sâhib'ül hayrın medine-i Zile'de ve Artukabad kazâlarında kuralarının tevliyeti evlâdıyla şart ve ta'yin ve evlâd-ı vâkıfdan Seyyid Mehmed otuz seneden mütevaciz vakf-ı mezkûr mahsûlâtından olmak üzere hums sehim ile bâ berat-ı alişan tevliyet-i mezkûreye mutasarrıf..." (VGMA, *HD.*, 1150, s. 44).

Fağfur Paşa evkâfından olub Amasyavî Muhyiddin Ağa ve Ömer Ali oğlu Mustafaağazâde ve üç nefer hatunlar ber vech-i evlâdiyet mutasarıf” oldukları kayıtlıdır (BOA, *ML*, *VRD.TMT.d.*, 14263, ss. 24-25). Diğer bir örnekte, XVI. yüzyılda “mâlikâne vakf-ı zâviye-i Sunguriye” olarak geçen Eskidir köyü, XIX. yüzyılda da “Niksarda vâki Sunguriye zâviyesinin eczahanlık cihetine meşrûta olub tevliyeti Niksarî Mustafa ve müşterekâtı sâirelerinin ber vech-i evlâdiyet uhdelinde” bulunmaya devam ediyordu (*Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri*, 1997, s. 554; BOA, *ML*, *VRD.TMT.d.*, 14265, s. 22).

Niksar kazası ve yakın yerlerdeki birçok vakıflara bağlı hayır kurumlarının giderlerinin mâlikâne mülk hisseleriyle karşılandığı muhakkaktır. Defterlerde tahsis edilen toplam vakıf gelirlerinin oranı verilmemiştir. Ancak önemli miktarlarda olduğunu tahmin edebiliriz. Niksar’da mâlikâne hisselerinin vakfedildiği en önemli vakıflar, Hasan Bey Camii, Hacı Hamza, Melik Gâzi, Sinan Bey, Emir Said Çelebi Zaviyesi, Şeyh Pulad Zaviyesi, Keşfi Osman Efendi Vakfı, Yolhan Dede Şeyh Vakfı, Ahi Pehlevan, Hacı Bayram, Pirhavendi Vakfı, Mübarekşah Mescidi, Ahi Nahcevan, Şeyh Yakup, Küçük Ağa Vakfı, Sunguriye Zaviyesi ve Cami-i Kebir vakıflarıdır¹⁸. Vakıf tahsis edilen eğitim kurumları ise bölgede etkin hizmetlerde bulunan Niksar’daki Gülşen Hatun Muallimhanesi ile Darülhayr ve Yağıbasan medreseleridir (BOA, *ML*, *VRD.TMT.d.*, 14265, s. 361)¹⁹. Kazaya bağlı köy camilerine ayrılan gelirler de önemli oranlardadır. Örneğin, Çay köyünün mâlikâne hissesi köyün camiinin imamet ve hitabet cihetine tahsis edilmişti (VGMA, *HD.*, 561, s. 52). Vakıf

¹⁸ Ahi Pehlivan olarak da tanınan Niksarlı Hacı Mehmed tarafından Niksar’da bir darüssüleha yaptırılmıştır (Kucur, 1993, ss. 28-29, 71-72; Yedi yıldız, 1987, ss. 281-290); “Niksar’da Ahi Pehlivan vakfından...” (VGMA, *HD.*, 1154, s. 47); “Niksar kazası muzafâtından Halidin nâm karyede Şeyh Pulad zaviyesinin evlâdiyet ve meşrûtiyet üzere tevcih...” (VGMA, *HD.*, 560, s. 65); “Niksar kazâsına tabi Başçiftlik nâm karyede Sinan Bey zâviyesi evkâfının ber vech-i meşrûta hums mahsûlüyle evlâdiyet ve meşrûtiyet üzere mütevellisi olan Seyyid Said ibn i Seyyid Ali...”. Yine “Niksar kazâsında Mübarek Şah mahallesi mescid-i şerîfi vakfından olmak üzere kazâ-i mezbûrede Huri nam karye mâlikânesinden olmak üzere...” (VGMA, *HD.*, 563, s. 67; VGMA, *HD.*, 569, s. 62); “Niksar kazâsına tabi Gözekse nâm karye mâlikânesine Pirhavendi vakfı olub tevliyeti evlâd-ı zükûrdan meşrûta olub ber mücib-i şart-ı vakıf mütevellisi eslah erşed olan zükûrdan Osman fevt-i mahlûlünden yine eslah erşed evlâd-ı vakıfdan sulbü oğulları Seyyid Hasan ve Seyyid Mehmed nâm karındaşlar...” (VGMA, *HD.*, 569, s. 62; VGMA, *HD.*, 564, s. 7; VGMA, *HD.*, 1150, s. 44; VGMA, *HD.*, 1148, s. 108).

¹⁹ Yağıbasan medresesi Melik Nizameddin Yağıbasan tarafından XII. yüzyıl ortalarında Niksar’da inşa edilmiştir. Geniş bilgi için bk. (Kuran, 1968, ss. 39-43); Hamza Bey Mescidi ve Zaviyesi Tokat’tadır. Hamza Bey, Çelebi Mehmed’in adamlarındandır. İlgili vakıf önce şart koşulduğu gibi evlatları tarafından müteveli eliyle idare edilmiş, soyu tükenince tevliyet Tokat kadılarına geçmiştir (VGMA, *HD.*, 569, s. 62).

gelirlerinden Niksar kazasındaki bazı kuruluşlar dışında, çevre kazalardaki cami ve zaviye vakıfları da yararlanıyordu. Yöre dışında bulunup Niksar kazasından gelir elde eden diğer vakıflar, Amasya'daki Fağfur Paşa, Çöreği Büyük Tekkesi, Tokat Pervane Bey ve Sivas Ali Baba Zaviyeleridir (Savaş, 1992; Bilgili, 2009, ss. 1-34). Fağfur Paşa vakfı birçok mâlikâne hissesinden gelir elde ediyordu. Gelir oranlarının mütevellî ve çalışanlara hangi oranlarda verildiği ile ilgili bilgi yoktur. Tevliyetlerin birçoğunun Niksar'daki ilmiye sınıfı mensuplarının eline geçmesi birçok vakıf sahibinin soyunun tükendiğine işaret eder (BOA, *ML, VRD.TMT.d.*, 14265; BOA, *ML, VRD.TMT.d.*, 14263)²⁰. Bazı vakıflar ise tamamen ortadan kalkmıştır. Örneğin, XVI. yüzyıl kayıtlarında rastlayamadığımız, ancak XIX. yüzyıl kayıtlarında karşılaştığımız İznik vakfı hakkında bir bilgiye sahip değiliz. XVI. yüzyıl kayıtlarında rastladığımız Kuds-i Şerif vakfı kayıtları tamamen ortadan kalkmış, yerine İznik vakfı geçmiştir. İstibdal yoluyla vakıflara tahsis edilen gelir üniteleri özellikle harap olan cihetleri tamir etmek amacı gibi bazı sebeplerden dolayı başka vakıflara aktarılabilirdi. Bu vakıf da benzer muamele sonucu başka bir vakfa tahsis edilmiş olmalıdır²¹.

Osmanlı Devleti için önemli roller üstlenen mâlikâne-divânî sisteminin az sayıda kalan mâlikâne hisselerinin tasfiye sürecine Tanzimat idaresiyle başlanmıştır. Vakıflara tahsis edilen bazı mâlikâne hisseleri uzun bir dönüşüm sürecinden sonra yeni getirilen bazı uygulamalarla tasfiye edilmiştir. Tanzimat bürokratları “a’şarın kadîmî vechile usûl-i muhtelife üzere alınmasında yani idâd-i mütefavite ile oşr tahsilinde bir gûne itidal bulunamayacağı reside-i rütbe-i bedâhet olduğundan..Tanzimat-ı Hayriye icra olunan yerlerde ale’l-umûm lafz-ı mâ’nâsına muvafık olarak müsâvaten onda bir olmasına” karar vermişlerdir (Sivridağ, 2014, s. 30). Bu karar doğrultusunda “bazı imâret-i âmireler ile sâir turûk-ı aliyye tekâya ve zâviyesi fukâra ve dervişanının it’am-ı ta’âmları için muhassas ve bir gûne taaddî vuku’a gelmemesi Defter-i Hakânî’de mukayyed olduğuna ve mine’l-kadîm bu makûle maktû’an deruhde olunan bedelât dâhilinde bulunan tekâya ve zâviye arazilerinden hâsil olan a’şar zehâyiri muhassası olduğu vechile aynen verilir makbuz senedi ahz olunarak fiyat-ı râyıcıyla bedelât-ı maktû’a mahsûb” olunmuştur (Sivridağ, 2014, s. 32).

²⁰ “Niksar’da Hatib mahallesi sâkinlerinden Sungur kerîmesi demekle ma’rûf Fatma binti Mustafa nâman hatunun yine kazâ-i mezbûre muzafâtından ..nâman karyede mülk mâlikânesini mülkiyet üzere vakf-ı sahîh ile vakf ve şart edüb ber mucib-i şart ve vakf ...” (VGMA, *HD.*, 561, s. 52); Zaviyelerin fonksiyonları hakkında geniş bilgi için bk. (Ocak, 1978, ss. 247-269).

²¹ İstibdaller hakkında geniş bilgi için bk. (Eken, 2006, ss. 233-253); Hurufat defterlerinde bilgi vardır. “Mürûr-ı eyyâm ile harabe müşrif olub gerek arazisinin ve gerek evkâf-ı şerîf için kayd olunan karyesinin mahsûlatını tasarruf eder bir kimesnesi olmadığından...” (VGMA, *HD.*, 1149, s. 37).

Ancak, bu kararlar gelen tepkiler yüzünden zaman zaman değiştirilmek zorunda kalınmıştır. “Defter-i Hakâni’de mukayyed vakıf kurâ ve mezâri ve arazi, zâviyedârlık ve evlâdiyet ve meşrûtiyet vechile hasılâtı kendi taraflarından alınmak ve defter-i evkâfda mukayyed bulunanların muhasebeleri ba’de’r-rü’ye Evkâf-ı Hümâyûnum Hazinesi’ne aid öşrü memûrîn-i Devlet-i Aliyyem ma’rifetleriyle ahz ü tahsil kılınmak nizamı muktezâsından olarak dâhil-i dâire-i Tanzimat-ı Hayriye’de irade-i seniyye-i mülûkanemle karargâr olmuş ise de bazı eizze-i kirâm hazerâtı hankâh-ı şerîfeleri evkâf-ı cesîmesinden bulunan müstakil karyeler merbût olduğu vakıf cânibinden ta’şir” olunmasına izin verilmiştir (Sivridağ, 2014, s. 95).

Yurtluk-ocaklık topraklar için uygulanmaya başlanan hisselerin hazine tarafından zapt edilmesi ve ardından yıllık hasılatına göre bedele bağlanarak evlatlarına da intikal şartıyla mutasarrıflarına gelir verilmesi uygulaması, mâlikâne hisseleri için de uygulanmış gözükmektedir (BOA, *MV.*, 102/31. 3 S 1319/21 Mayıs 1901; BOA, *ŞD.*, 392/40. 1 Z 1319/11 Mart 1902)²². Az sayıda kalan mâlikâne hisselerine, lüzum görüldükçe tedricen son verilmiştir. Örneğin, Bozok Sancağında bazı köylerin mâlikâne olarak tevcihine kanunlara aykırı olduğu gerekçesiyle izin verilmemiş, hisselerin Mansure hazinesi tarafından zapt edilmesi istenmiştir (BOA, *HAT*, 1287/49959. 29 Zilhicce 1249/9 Mayıs 1834). Yine, Sivas Eyaleti’nde “Sofi Himmet mahallesi mescidi imâmet ve hitâbet cihetleriyle tarikât-ı aliyye-i Kadiriyyeden Mor Ali Baba Dergâhı taâmiyesine meşrût Alahacı karyesi mâlikânesinin bedele rabtı zımnında vilâyet-i müşârünileyha meclis-i idaresinden tanzim ve irsâl kılınan mazbatası” karşısında “Alahacı karyesinin bedele rabtı muvâfık” görülmüştür (BOA, *ŞD.*, 464/23. 11 S 1309/15 Eylül 1891)²³. Diğeri bir örneğe Amasya’da rastlıyoruz. Amasya’da bulunan Hilkat Gâzi Medresesi vakfına bağlı köyler ve mezarların mâlikâne hisseleri bedele bağlanarak tasfiye edilmiştir. “Kazâ-i mezbûra tâbi Oyuk ve Hilkat ve Harmanağıl ve Uzunoba ve Yüzyeni ve Karaman karyelerinin mâlikâne hisseleri hasılâtı Amasyada kâin Hilkat Medresesi vakfi tarafından divânî hisseleri hasılâtı rûsûmatı Maliye Nezâreti celilesi cânibinden zabt olunmak iktiza edeceği defter-i Hakânî nezâreti celilesinin tezkere-i cevâbiyesiyle olbabda...mal sandığından mütevellisine itâ kılındığı işar olunmuş...kurâ-i muharrere ve mezâri-i sairesine mâlikâne hisseleri mevzû bahs olan vakfa merbûtiyeti ...vakf-ı mezbûr için bedel takdiri icâb eden

²² Benzer bir sürecin yaşandığı Yurtluk-Ocaklık toprakların tasfiyesi hakkında geniş bilgi için bk. (Toraman, 2010).

²³ Birçok örnek vardır. Malatya’da bulunan Şah Ali Bey bin Şeyh Hasan Bey’e ait mâlikâne hissesine bedel takdir edilmiştir (BOA, *ŞD.*, 474/51. 29 B 1333/12 Haziran 1915); Halep’te de benzer bir süreç yaşanmış ve mâlikâne sahibi Sipahizâde Abdurrahman’a mâlikâne hissesi karşılığı esham verilmiştir (BOA, *ŞD.*, 2222/24. 7 M 1316/27 Mayıs 1891).

mebâliğin...vakfı tarafına” ödenmesi istenmiştir (BOA, ŞD., 397/46, 1 Zilhicce 1319/11 Mart 1902).

Sonuç

Sonuç olarak, mâlikâne-divânî sisteminin XVI. yüzyılın ortalarına kadar mülklerin satın alınması ve diğer yollarla tasfiye edildiği değerlendirilmesi doğru gözükmemektedir. Mâlikâne-divânî sisteminin ortadan kalkması devlet eliyle tasfiyeden ziyade, kendi doğal seyri içerisinde mâlikâne hisselerin vakfa dönüşmesi şeklinde gerçekleşmiştir. XIX. yüzyıla kadar geçen uzun sürede mülk sahipleri hisselerini kurdukları vakıflara tahsis ettiklerinden yöredeki mülklerin varlığı ortadan kalkmıştır.

XIX. yüzyıla gelindiğinde birkaç mâlikâne mülk hissesi ile önemli miktarda evlatlık vakıf varlığını devam ettiriyordu. Tanzimat döneminde merkezleşme politikası gereği yurtluk-ocaklık topraklar için uygulanan sürecin bir benzeri mâlikâne mülk hisseleri için uygulanmıştır. Bu amaçla mâlikâne hisselerini tasfiye etmek üzere mâlikâne bedeliyesi uygulaması tatbik sahasına konuldu. Bedel ödeme uygulaması mâlikâne sahiplerinin hisselerinin tasfiyesinde nihaî ve en önemli rolü oynamıştır. Süreç radikal bir biçimde sonlandırılmamış, zaman içinde yavaş yavaş tamamlanmış ve mâlikâne bedeliyesi uygulaması bunun son halkasını oluşturmuştur.

Mâlikâne bedeli uygulaması, el konulan mâlikâne hisseleri karşılığı maaş veya gelirin kaydıhayat şartıyla bedel olarak ödenmesi şeklinde uygulanmıştır. Malî yönden mâlikâne suretiyle tasarruf edilen arazi hazine tarafından zapt edilerek, hak sahiplerine gelirlerine karşılık olmak üzere maaş bağlanması yoluna gidilmiştir. Tasfiye işlemlerini kanuna bağlamak üzere hazırlanan talimatnamede mâlikâne sahipleri için herhangi bir hükme rastlanmaz. Ancak, uygulamalarda karşılaştığımız belgelerden hareketle böyle bir sonuca ulaşmak mümkün hâle gelmektedir. Mâlikânelerin kaldırılması, kurumların tasfiyesinde tercih edilen genel bir metot olarak uzun bir süreçte gerçekleştirilmiştir. Böylece, asırlardır devam eden mâlikâne-divânî sistemi resmen atılan hukuki adımlarla son bulurken, ancak varislere intikal eden bedel uygulaması fiilî olarak imparatorluğun yıkılışına kadar devam etmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

C.EV. (Cevdet Evkâf), 407/20624.

HAT. (Hattı Hümayûn), 1287/49959.

HD (Vakıflar Arşivi-Hurufat Defterleri), 560; 561; 563; 564; 569; 1146; 1148; 1149; 1150; 1154.

HSDSABZ.(Satın Alınan Evrak Sivaslı Ali Baba Zaviyesi Evrakı), 5/81;1/44.

“Metrûk Timarluların Tesviye-i Bedelâtı Hakkında Kaleme Alınan Talimatnâmedir”, *Mecmua*, TTK Kütüphanesi Elyazmaları Koleksiyonu, Y/48.

ML, VRD.TMT.d.(Maliye Varidat Muhasebesi Temettuat Defterleri), 14263; 14265.

MV.(Meclis-i Vükela Mazbataları), 102/31.

ŞD.(Şura-yı Devlet Evrakı), 2222/24; 392/40; 397/46; 464/23; 474/51.

Takvîm-i Vekâyi, defa 10/1247; 13/1247; 15/1247.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Acun, F. (2002). Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması. *Türkler* içinde (C. IX, ss. 899-908). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Açıkel, A. (2004). XV-XVI. Yüzyıllarda Artukabad Kazasının Sosyal Yapısı. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 12(25), 181-220.

Açıkel, A. M. (2002). M. Niksar Kazasının İdarî Durumu ve Nüfus Yapısının Dinî ve Etnik Açından Analizi (1880-1916). *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), 235-257.

Adıyeke, N. (2000). Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri. *OTAM*, 11, 769-823.

Akdağ, M. (1945). Timar Rejiminin Bozuluşu. *AÜDTCF Dergisi*, III(4), 419-431.

Aydın, V. (2001). Timar Sisteminin Kaldırılması Süreci ve Bazı Değerlendirmeler. *OTAM*, 12, 65-104.

Barkan, Ö. L. (1979). Timar. *İA*, 12(I), 237-335.

Barkan, Ö. L. (1939). Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Mâlikâne-Divânî Sistemi. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 2, 119-184.

Barkan, Ö. L. (1942). Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti I. *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 3, 906-942.

Beldiceanu, N. (1985). *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar* (A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: Teori Yayınları.

Bilgili, A. S. (2009). Sivas Alibaba Zaviyesi Vakfı Belgeleri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 51, 1-34.

Bostan, M. H. (2007). Niksar. *DİA*, 33, 119-122.

- Bostan, M. H. (2002). XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Yönetiminde Niksar Şehri (1455-1574). *XIII. Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde (C. 3, ss. 1-26). Ankara: TTK.
- Cezar, M. (1965). *Osmanlı Tarihinde Levendler*. İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları.
- Cin, H. (1985). *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Çiftçi, C. (2004). *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*. Bursa: Gaye Kitabevi.
- Darkot, B. (1962). Niksar. *İA, IX*, 273-275.
- Eken, G. (2006). 19. Yüzyıl Mardin Vakıfları Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 20, 233-253.
- Genç, M. (2003). Mâlikâne-Divânî. *DİA*, 27, 518-519.
- Güran, T. (2000). 19.yüzyıl Temettüat Tahrirleri. *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik* içinde (ss. 74-94), Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- İnalcık, H. (2012). Timar. *DİA*, 41, 168-173.
- İnalcık, H. (1999). Timar. *Encyclopedia of Islam* in (V. IX, pp. 502-509). Leiden: Brill.
- Karal, E. Z. (1988). *Selim III'ün Hattı Hümayunları (Nizam-ı Cedid) 1789-1807*. Ankara: TTK.
- Kucur, S. S. (1993). *Sivas, Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları*. Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Kuran, A. (1968). Tokat ve Niksar'da Yağlıbasan Medreseleri. *VD.*, VII, 39-43.
- Kuzucu, K. (1996). *XIX. Yüzyıl Ortalarında İlbeyli Kazasının Sosyal ve İktisadi Durumu*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Kütükoğlu, M. (1995). Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri. *Bellekten, LIX*(225), 395-412.
- Muhasebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530)*. (1997). A. Özkılınç ve diğerleri (Haz.). Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Musa Ç. (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. Ankara: TTK.
- Ocak, A. Y. (1978). Zaviyeler. *VD.*, XII, 247-269.
- Öz, M. (1994). Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde Mâlikâne-Divânî Sistemi. *VD, XXIII*, 229-241.
- Öz, M. (1997). XVI. Yüzyılda Lâdik Kazasında Mâlikâne-Divânî Sistemi. *VD, XXVI*, 65-73.
- Özkaya, Y. (1979). XVIII. yüzyılın Sonlarında Timar ve Zeamet Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32, 219-254.

- Öztürk, N. (1991). Vakıflar Arşiv Kayıtlarına Göre Niksar Vakıfları. *VD, XXII*, 45-68.
- Pamuk, Ş. (1988). *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Sahillioğlu, H. (1973). Ramazanoğullarından Davud Bey Oğlu Mahmud Bey Vakfiyesiyle Fağfur Paşa Oğlu Ali Bey Vakfiyesi. *VD., 10*, 136-161.
- Savaş, S. (1992). *Bir Tekkenin Dinî ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zaviyesi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Sertoğlu, M. (1967). Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri. *IV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 20-26 Ekim 1961), Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde (ss. 281-291), Ankara: TTK.
- Şahin, İ. (1979). Timar Sistemi Hakkında Bir Risâle. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 32*, 905-935.
- Şemseddin Sami. (1316/1898). *Kamûs'ul Âlâm. VI*, İstanbul: Mihran Matbaası.
- Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu (35 Numaralı Kanun-ı Kalemiye Defteri-40 Numaralı Kanunnâme-i Arazi Defteri) (Transkripsiyon Tıpkıbasım)*. (2014). A. Sivridağ ve diğerleri (Haz.), İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- Taş, H. (1998). *XVI. Yüzyılda Rum Eyaletinde Mirî Toprakların Mülk ve Vakfa Dönüştürülmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Toraman, Ö. (2010). *Tanzimat'ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarda Uygulanması (1839-1864)*. Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Tursun Beğ. (1977). *Tarih-i Ebu'l-Feth*. M. Tulum (Haz.), İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Üçok, C. (1944). Osmanlı Devleti Teşkilatından Timarlar Mali Bakımdan Timarlar. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, II(1)*, 73-92.
- Üçok, C. (1944). Osmanlı Devleti Teşkilatından Timarlar Giriş. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, I(4)*, 525-551.
- Venzke, M. L. (1986). Aleppo's Mâlikâne-Divânî System. *Journal of American Oriental Society, 106(3)*, 451-468.
- Yediyıldız, B. (1987). Niksarlı Ahi Pehlivan'ın Dar'üs-sülehâsı. *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)*, S.H. Bolay ve diğerleri, (Haz.) içinde (ss. 281-290). Ankara: Gelişim Matbaası.